

P.P. NEGULESCU

Filosofia Renașterii

VOLUMUL III

Cuvânt însoțitor de Oana ȘERBAN

Cartea Românească
EDUCAȚIONAL

SUMAR

Oana ȘERBAN:

*Omul politic al Renașterii, departe de un
homo universalis? Consecințele unei altfel de metafizici*..... 5

Capitolul I. **O figură deosebit de reprezentativă:**

Giordano Bruno 19

Capitolul II. **Misticismul:** *Iacob Böhme*..... 94

Capitolul III. **Curențele etice:** *Epicureismul* 122

Capitolul IV. **Curențele etice:** *Stoicismul* 144

Capitolul V. **Ideile politice și sociale:** *Originile* 175

Capitolul VI. **Ideile politice și sociale:** *Gemistos Plethon* 201

Capitolul VII. **Ideile politice și sociale:**

Erasm din Rotterdam 211

Capitolul VIII. **Ideile politice și sociale:** *Thomas More* 279

Capitolul IX. **Ideile politice și sociale:** *Niccolo Machiavelli*..... 301

Capitolul X. **Ideile politice și sociale:** *Jean Bodin* 349

Capitolul XI. **Ideile politice și sociale:** *Iohannes Althusius* 380

Capitolul XII. **Ideile politice și sociale:** *Mariana și Suarez* 401

Capitolul XIII. **Ideile politice și sociale:** *Hugo Grotius* 432

Capitolul XIV. **Ideile politice și sociale:**

Tommaso Campanella..... 462

CAPITOLUL I

O FIGURĂ DEOSEBIT DE REPREZENTATIVĂ***GIORDANO BRUNO***

Printr-o structură sufletească plină de contraste izbitoare, printr-o nevoie mai ales de independență intelectuală, căreia îi sacrificase totul – și nu odată, într-o încordare de moment a voinței, ci o viață întreagă, cu un sfârșit atât de tragic – Giordano Bruno a ajuns a fi considerat de unii din istoricii, mai vechi și mai noi, ai filosofiei, ca fiind figura cea mai reprezentativă a unei perioade culturale atât de bogate în figuri reprezentative, cum a fost Renașterea italiană. Cel mai nou din acei istorici, Richard Honigwald, a cărui lucrare „Denker der italienischer Renaissance” a apărut în 1938, zice că perioada culturală de care e vorba n-a avut decât puțini cugetători care să fi „întrupat” cu atâta „originalitate” cu atâta „energie intelectuală”, cu atâta „adâncime mistică de sentiment”, cu atâta „avânt al fantaziei poetice” și cu atâta „elocvență înflăcărată”, ca Giordano Bruno, „conținutul dispozițiilor ei afective și fertilele contradicții ce o umpleau” (ihren Stimmungsgehalt und die fruchtbaren Widersprüche die sie erfüllten)¹. Ca atare, studiul operei acestui cugetător presupune, spre a putea fi înțeles cu succes, o cunoștință mai aprofundă a personalității lui și a împrejurărilor în care a trăit.

I

Progresele mari pe care le-a făcut evoluționismul, de la începutul veacului trecut înainte, cu Lamark, Darwin, Spencer și adepții lor, au avut o influență însemnată asupra modurilor

---

¹ *Op. cit.*, p. 179.

de a înțelege și explica manifestările vieții sufletești a omnirii. Așa-numita „acțiune a mediului” a fost utilizată din ce în ce mai des și mai insistent în încercările de înțelegere și explicare de acest fel. Îndreptarea cercetărilor în această direcție au ilustrat-o între alții, ca protagoniști mai cunoscuți, istoricul englez Buckle și filosoful francez Taine. Realitatea acțiunii de care era vorba nu scăpase însă ochiului ager al unora din cugetătorii Renașterii; o vom găsi afirmată cu o convingere impresionantă de unii din reprezentanții mișcării ideilor politice și sociale, de care ne vom ocupa în acest volum. Ea nu scăpase nici chiar intuiției unora din reprezentanții mișcării literare a timpului. Ne mărginim a releva, în această din urmă privință, credința lui Tasso, poetul celebru, că „pământul face pe locuitorii săi asemenea cu sine însuși” din versurile cunoscute:

La terra...

Simili a sè gli abitator' produce.

Pornind de aci, un istoric francez al filosofiei, Bartholmèss, care a consacrat lui Giordano Bruno un studiu mai întins, în două volume¹, a căutat să-i explice structura sufletească și, printr-înșea, opera, cu ajutorul particularităților mediului fizic din sudul Italiei, unde se născuse și unde își petrecuse prima parte a vieții, aceea în care impresiile primite de la lumea încunjurătoare fuseseră mai vii. Orașul în care filosoful italian văzuse lumina zilei era Nola, din apropiere de Neapole. El însuși se mândrea cu acest fapt, adăugând adesea numelui său un epitet merit să-l amintească – epitetul de „Nolanul”. Se mândrea, fiindcă regiunea în care era situat orașul său natal era una din cele mai frumoase și mai bogate din toată Italia. I se zicea „Terra di lavoro” și avea ca marcă un „corn al abundenței”, cu inscripția: „Campagna felice”. Aceste privilegii, însă, care erau mari și ar fi putut face în adevăr fericită acea regiune, atât de favorizată de natură, erau micșorate regulat și uneori anulate cu desăvârșire de unele neajunsuri, tot atât de mari. Așezată între Vezuviu și coasta Mării Mediterane, ea suferea de tulburările fizice obișnuite ale ținuturilor vulcanice. Era zguduită adesea de cutremure, la care se adăugau, câteodată, când erau mai violente, revărsări ale apelor mării;

---

¹ Chr. Bartholmèss, *Jordano Bruno*, 2 vol. 1846-47.

era pustiită, din când în când, de erupțiile Vezuviului; era bântuită de furtuni; iar seceta nu-i lipsea, ca întregului sud al Italiei. Era, cu alte cuvinte, o regiune de contraste, care se restrângeau în caracterul celor ce aveau fericirea – și, în același timp, nefericirea – s-o locuiască. Ei își iubeau țara, dar nu puteau să trăiască într-însa; o părăseau adesea, dar o regretau totdeauna; păreau statornici, erau chiar îndărătnici, dar se puteau și schimba și o făceau adesea; erau pasionați, dar puteau fi și indiferenți; erau stăpâniți de o senzualitate excesivă, dar înclinau și către ascetism; aveau, în sfârșit, o nevoie adâncă de independență sufletească, dar nu puteau scutura cu desăvârșire lanțurile grele ale credințelor tradiționale, și le purtau adesea cu plăcere. Asemenea contraste îi făceau să ducă o viață zbuciumată, să fie veșnic nervoși, iritabili, porniți pe discuții și chiar pe certuri, ce nu se sfârșeau totdeauna bine. Vinul negru, gros și tare, pe care îl produceau dealurile lor, purta porecla de „mangiaguerra”: cine îl bea, mânca războiul...

De asemenea contraste era plin și caracterul lui Giordano Bruno, așa cum s-a manifestat în desfășurarea vieții lui, asupra căreia, întrucât i-a putut influența cugetarea, e bine să aruncăm o privire ceva mai stăruitoare. Asupra copilăriei lui și a primei educații pe care a primit-o, în familie, n-avem date destul de sigure. Se născuse în 1548 și primise la botez numele de Filippo; pe cel de Giordano l-a luat la intrarea sa în ordinul călugăresc al dominicanilor; iar în unele din scrierile lui de mai târziu și-a dat el însuși numele de Filoteo. Nu se știe bine ce situație socială avea familia sa. După unii, tatăl său ar fi fost un „om de arme” cunoscut și ar fi aparținut micii aristocrații locale. Alții însă i-au considerat originea ca fiind cu totul plebeiană, cu o cuantă peiorativă destul de pronunțată. Giordano Bruno ar fi fost „conceput de un croitor și născut de o spălătoreasă”. Această din urmă versiune părea a se fi întemeiat pe utilizarea unor cuvinte pe care filosoful însuși le punea, într-una din scrierile sale polemice, în gura unui adversar, ca să arate cât de scăzut îi era nivelul intelectual, de vreme ce recurgea la asemenea invective, în locul argumentelor logice propriu-zise. De altfel, „croitorul” și „spălătoreasă” păreau a fi fost, pe acea vreme, termeni de comparație utilizați în mod curent, în sens peiorativ, și în alte cazuri, nu

numai când era vorba de originea cuiva. Se întrebuntau încă în veacul al XVIII-lea, cum o dovedea o scrisoare, în care Voltaire se plângea lui d'Argental de „insolența absurdă” a celor ce îi cereau să gândească, și el, cum gândeau „croitorul” și „spălătoreasă”, care îl serveau.

Prima educație, pe care a trebuit s-o primească, în copilărie, cugetătorul de care ne ocupăm, a stat desigur în legătură cu situația, nu numai socială, ci și materială, a familiei sale. Datele sigure ne lipsesc însă, în ambele aceste privințe. O indicație, care e mai mult o aluzie, din „prefața epistolară” a uneia din lucrările sale (*Della causa* etc.) ne arată numai că averea părinților săi avusese de suferit, din cauza împrejurărilor, destul de mult. După toate probabilitățile, perioada studiilor sale propriu-zise a trebuit să înceapă cu intrarea sa în ordinul călugăresc al dominicanilor. Acel ordin, fiind în special destinat propagandei religioase, prin predici, impunea celor ce-l îmbrățișau obligația de a-și dobândi, printr-o cultură superioară, mijloacele necesare pentru atingerea unui asemenea scop.

Cu toată independența de cugetare de care avea să dea mai târziu atâtea dovezi, atât de impresionante, nu putem face ipoteza că Giordano Bruno a îmbrăcat haina monahală fără să fi avut credința care să justifice o asemenea hotărâre. Spiritul religios, care, în înțelesul mai înalt al cuvântului, nu l-a părăsit toată viața, l-a stăpânit desigur în tinerețe cu mai multă putere. E totuși mai mult decât probabil că au intervenit și alte motive. Lipsit, cum era, de mijloace materiale, nu exista pentru el altă posibilitate de a dobândi cultura superioară la care aspira. Iar conștiința obscură a puterilor sale sufletești, făcându-l să creadă că ar fi putut fi mai de mult folos pe treptele mai de sus ale vieții colective, i-a deschis perspectiva ierarhiei eclesiastice, care putea duce, pentru cei ce se distingeau, până la tronul pontifical. A intrat dar, în 1563, în mănăstirea din Neapole a ordinului dominicanilor, în care își începuse noviciatul, cu trei veacuri mai înainte, sfântul Toma din Aquino. Acolo a petrecut, într-o liniște relativă, șapte ani, în cursul cărora s-a consacrat cu o pornire pasionată, care uimea și neliniștea pe profesorii săi, studiilor teologice și filosofice. Cu privire la cele dintâi însă din acele studii a început să aibă de la o vreme îndoieli, ce luau proporții din ce în ce

mai mari. Două mai ales din dogmele teologiei catolice îi păreau, îndeosebi, anevoie de admis – aceea a „transubstanțiației” și cea a „imaculatei concepții”. Prin „transubstanțiație” se înțelegea transformarea pâinii și a vinului – pe care le binecuvânta preotul în taina altarului, spre a servi la „împărtășirea” credincioșilor – în corpul și sângele lui Isus. Nu zisese oare Mântuitorul, la cina cea de taină, împărțind apostolilor săi pâinea: luați și mâncați, acesta este corpul meu? Și nu adăugase el, împărțindu-le vinul: luați și beți, acesta este sângele meu? Pe interpretarea metafizică a acestei tradiții a Noului Testament părea a se fi întemeiat un călugăr german, Radbert, ca să ajungă, în veacul al IX-lea, la concepția „transubstanțiației”, care permitea credincioșilor, prin „împărtășire”, să-și încorporeze, pe cale fizică, substanța însăși a divinității lui Isus și să între astfel în „comunicare” sufletească cu fiul lui Dumnezeu, care forma cu Dumnezeu Tatăl și cu sfântul Duh o singură unitate. Mult discutată la început, această concepție nu fusese oficial consacrată, ca dogmă, decât în 1215, de către Conciliul din Latran, sub papa Inocențiu al III-lea.

Din punct de vedere filosofic, i se părea lui Giordano Bruno că dogma „transubstanțiației” era foarte anevoie de admis. El nu vedea cum se putea transforma o substanță materială, ca aceea a pâinii și a vinului, într-o substanță spirituală, ca aceea a divinității. Nu vedea, iarăși, cum putea fi prezentă divinitatea, în întregime, în fiecare bucățică de pâine sfințită și în fiecare picătură de vin sfințit. Că asemenea îndoieli n-avea numai el o arată faptul că le aveau și alții, și că luau chiar, uneori, forme care ar fi fost comice, dacă n-ar fi fost penibile. Către sfârșitul veacului al XVI-lea, în 1594, un călugăr german, Wilhelm Holder, scandalizase autoritățile eclesias-tice prin întrebarea celebră – ce trebuia să facă cu un șoarece pe care îl prinsese rozând din pâinea sfințită de pe masa din altarul bisericii sale; mai putea oare să-l ucidă sau, întrucât intrase în „comuniune” cu divinitatea, trebuia, dimpotrivă, să i se închine?

Tot așa de anevoie de admis, din punct de vedere filosofic, i se părea lui Giordano Bruno dogma „imaculatei concepții”, prin care teologia catolică explica originea supranaturală a lui Isus, ca fiu al lui Dumnezeu. Concepția unui copil, în sânul unei mame, era un proces biologic, și deci material, care

nu se vedea cum ar fi putut fi dezlănțuit, cu diferitele lui faze, de o durată destul de lungă, de noua luni întregi, de către o influență spirituală trecătoare, ca cea care se exercitase asupra fecioarei Maria în ziua „Bunei Vestiri”. La Giordano Bruno apăreau astfel, cu acest prilej, dificultățile ce aveau să frământete, în veacul al XVII-lea, gândirea urmașilor lui Descartes, și care constituiau problema „comunicării substanțelor”. Filosofia carteziană stabilise între cele două mari categorii de substanțe ce alcătuiau natura, adică între substanțele întinse și cele cugetătoare, sau între corpurile materiale și spiritele imateriale, o deosebire absolută. Și întrebarea ce se ridica, pentru urmașii lui Descartes, era: cum puteau „afecțiunile” corpului material al oamenilor – afecțiuni produse de acțiunea lucrurilor exterioare asupra organelor lui senzoriale – să lucreze asupra spiritului lor imaterial, spre a provoca apariția percepțiilor, ideilor, judecăților, raționamentelor, sentimentelor și actelor de voință, ca fenomene pur psihice? Și invers, cum puteau aceste simple stări sufletești să determine, la rândul lor, mișcările corpului material al oamenilor – mișcări ce alcătuiau acțiunile lor? Așa s-a ajuns la curioasa concepție după care Dumnezeu intervenea „cu ocazia” fiecărei afecțiuni a corpului fiecărui om, spre a face să apară în spiritul lui ideea corespunzătoare, și „cu ocazia” fiecărei idei a spiritului fiecărui om, ca să pună în mișcare partea corespunzătoare a corpului lui. Și tot pe această cale s-a ajuns la concepția, tot atât de curioasă, că Dumnezeu nu procedează prin asemenea intervenții ocazionale neconținute, ci a stabilit de la început, odată pentru totdeauna, corespondența perfectă dintre activitatea substanțelor întinse și a celor cugetătoare, adică a corpurilor și spiritelor. Așa au luat naștere, cum vom vedea mai târziu, ocazionalismul lui Geulinx și armonia prestabilită a lui Leibniz.

Giordano Bruno a rămas însă – sub influența poate a mișcării științifice a timpului – pe un teren mai pozitiv. Asemenea intervenții divine ar fi constituit, pentru el, minuni. El credea că, din punct de vedere filosofic, natura nu putea fi considerată decât ca lucrând după anumite legi, de la care nu se putea abate. Experiența, cel puțin, n-o arăta nicăieri. Dacă, pentru creștinii dreptcredincioși, minunile, ca abateri de la cursul normal al fenomenelor naturii, erau, pe temeiul tradiției reve-

late a cărților sfinte, realități indiscutabile, pentru libera cugetare a filosofilor, în schimb, asemenea abateri nu puteau constitui decât o problemă, o mare și grea problemă, dacă nu chiar o problemă insolubilă.

După îndoielile privitoare la dogmele religioase, au venit la rând, în evoluția intelectuală a lui Giordano Bruno, îndoielile privitoare la concepțiile filosofice. El citea mai toate operele ce se cunoșteau pe atunci, ale filosofilor Antichității. Mai mult au părut a-l fi impresionat Pitagora și Platon, nu Aristotel, cu toate că era filosoful oficial al catolicismului – sau poate tocmai de aceea. Alături de Telesio și Campanella, Giordano Bruno a fost un adversar convins al peripatetismului. Într-o lucrare intitulată „Arca lui Noe”, pe care ar fi scris-o pe când era încă în mănăstirea dominicanilor de la Neapole și pe care ar fi dedicat-o papei Piu al V-lea, ar fi zugrăvit un tablou satiric al discuțiilor – „nu pentru adevăr, ci pentru întâietate” – dintre filosofi, tablou în care Aristotel ar fi fost mai ales maltrat. Acea lucrare s-a pierdut însă fără urmă și cuprinsul ei nu se poate reconstitui, după indicațiile vagi ale unora dintre contemporani, cu destulă siguranță. Ideile lui Platon și le-a însușit Giordano Bruno mai mult sub forma pe care o luaseră cu reprezentanții Academiei din Florența – cu Marsilio Ficino și cu Pico della Mirandola. Iar dintre cugetătorii de la începutul Renașterii, cel care l-a influențat mai mult a fost Nicolaus Cusanus, căruia îi atribuia un „geniu mai profund și mai divin” decât celorlalți filosofi și nu arareori îi cita numele – în avântul stilistic din operele sale italiene mai ales – cu un epitet corespunzător: „il divino Cusano”. În sfârșit, atitudinea sa independentă față de ierarhia catolică se manifesta printr-o comparație a cugetătorului căruia îi acorda acest epitet superlativ cu acela dintre filosofii vechi pe care îl admira mai mult: „Cusanul” ar fi întrecut desigur – și cu mult – pe Pitagora, dacă nu l-ar fi împiedicat haina de cardinal al Bisericii romane...

Din cauza îndoielilor pe care le manifesta față de dogmele consacrate ale catolicismului și a obiecțiilor pe care le ridica contra filosofiei lui oficiale, „fratele” Giordano a început a fi rău privit de profesorii săi mai întâi și apoi de autoritățile superioare ale ordinului călugăresc din care făcea parte. Situația sa, în mănăstirea dominicanilor de la Neapole, a devenit

astfel grea. Iar când a simțit că era amenințat să fie deferit tribunalului inchiziției, pentru „heterodoxie” dacă nu chiar pentru „erezie”, „fratele” Giordano a fugit. S-a dus mai întâi la Roma, unde credea că în vâlmășagul de fețe bisericești din marele centru eclesastic ar fi putut să treacă mai ușor neobservat, până i s-ar fi uitat micile păcate ideologice. Simțindu-se însă amenințat și acolo, a plecat mai departe și a dus câtva timp o viață rătăcitoare destul de grea. A dezbrăcat rasa călugărească și s-a dus la Genova, portul în care afluxul de străini era mai mare și unde i se putea pierde mai repede urma. Dar, negăsind, în lumea comercială de acolo nicio întrebuințare care să-i permită să-și câștige existența, s-a retras într-o mică localitate din teritoriul genovez, la Novi, lângă Savona, unde a trăit câteva timp dând lecții particulare „de gramatică” la câțiva copii și „de astronomie” la câțiva „nobili”. Dar nevoile sale intelectuale îl împingeau către centrele de cultură, în care putea găsi nu numai cărți, ci și oameni cu care să poată discuta problemele ce-l preocupau. A plecat dar, după câteva luni numai, la Veneția, unde a scris, spre a realiza din vânzarea ei un mic câștig, o lucrare populară „despre semnele timpului”, care nu s-a păstrat; o menționează numai unii din biografia săi. A trecut apoi, cu neastâmpărul care-l împiedica de a se fixa undeva, la Padua, la Brescia, unde a îmbrăcat din nou haina monahală, la Milano, la Chambéry, unde a petrecut puțin timp în mănăstirea dominicanilor, și a ajuns la Geneva, unde spera să găsească, grație atmosferei protestante de acolo, mai multă libertate sau, în orice caz, mai multă siguranță. În acest scop, a lepădat iarăși rasa călugărească și, în mediul democratic în care intra, s-a înfățișat într-un costum aristocratic „cu pălărie și cu spadă”, deși, spre a putea trăi, lucra ca corector la tipografia lui Henri Estienne. Dar calvinii locali au căutat să-l convertească, ceea ce l-a obligat, spre a nu-i indispuce de la început, să ascute câtva timp predicile curente și lecțiile de doctrină ce se țineau, de misionarii lor, pentru străini. Nevoia sa de independență intelectuală, însă, l-a împiedicat să îmbrățișeze noua formă a protestantismului, a cărei intoleranță nu-i părea nicidecum mai mică decât aceea a bisericii romane. Calvinismul era, în adevăr, mai sever și mai rigid decât luteranismul. Ezitarea lui Giordano Bruno de a se converti nu putea dar să nu ridice împotriva-i

îndoielile cercurilor eclesiastice din Geneva și ostilitatea lor, ce devenea din ce în ce mai vizibilă, l-a silit să plece, destul de repede, în Franța. Afirmarea unora din istoricii mai vechi ai filosofiei – a lui Tennemann bunăoară – că plecarea ar fi fost determinată de discuțiile pe care le-ar fi avut cu Calvin însuși, nu era decât o inadvertență cronologică. Giordano Bruno a trecut prin Geneva, după datele nesigure ale vieții lui rătăcitoare, între 1576 și 1579, iar Calvin murise în 1564; locul la conducerea comunității calviniste i-l ținea pe acea vreme Théodore de Bèze. Pribeagul italian a plecat dar în Franța, s-a dus la Lyon mai întâi și apoi la Toulouse, unde a găsit o primire mai bună. A putut să-și ia, la universitatea de acolo, titlul de „magister artium”, a obținut chiar permisiunea să țină cursuri libere de filosofie și de astronomie. Dar libertatea unora din părerile sale și, mai ales, criticile pe care le aducea „autorilor consacrați”, în frunte cu Aristotel, a trezit destul de repede o reacțiune destul de violentă, căreia i-a dat el însuși numele de „furie scolastică” (furor scolasticus). A trebuit astfel să plece și de acolo, luând drumul spre Paris. Unii din biografii săi mai vechi susțineau că s-ar fi oprit câtva timp la Montpellier, unde studiile medicale luaseră un atât de mare avânt, încât facultatea de medicină de acolo era comparată de contemporani cu vechea și celebra școală italiană din Salerno. În 1582 ajunsese, în orice caz, la Paris, și ceruse rectorului universității de acolo autorizația să țină un curs liber de filosofie. Autorizația i-a fost acordată și cursul a avut un mare succes. Studenții îl ascultau, nu numai cu interes și cu plăcere, dar și cu un entuziasm, ce se manifesta uneori zgomotos. Debitul oratoric al „italianului” plin de temperament era ușor și abundent, viu și colorat; frazele latine îi erau nu numai corecte și clare, dar și elegante; iar inflexiunile glasului său muzical și gesturile sale plastice subliniau, punându-le în evidență, părțile mai importante ale materiilor ce trata. Înfrățirea fizică a persoanei sale impresiona de asemenea, după mărturisirile unora din ascultătorii săi, ca Jean de Nostitz și Raphaël Eglin¹. Blândețea melancolică a figurii sale contrasta cu fermitatea, nu arareori aspră și câteodată ironică, a părerilor pe care le formula; slăbiciunea corpului său delicat, ce părea

---

¹ Cf. Bartholmèse, *Jordanno Bruno*, t. I, p. 80.

adesea suferind, contrasta cu energia plină de avânt și cu pasiunea nestăpânită ce-i însuflețeau cuvântările. Deferența, în sfârșit, pe care o arăta auditoriului său contribuia de asemenea la simpatia cu care era primit; când apărea pe catedră, se înclina, cu un zâmbet binevoitor dar ceremonios, în fața tinerilor ce se îmbulzeau în juru-i și nu se așeza, grav și pedant ca ceilalți profesori, pe fotoliul ce îi sta la dispoziție, ci sta în picioare, tot timpul cât vorbea.

Cu succesul de care se bucura astfel cursul său liber, Giordano Bruno ar fi putut lua loc printre profesorii titulari ai universității la care îl ținea și ar fi putut pune capăt vieții sale rătăcitoare, stabilindu-se la Paris. S-a ridicat însă împotriva-i obiecția că nu era „drept-credincios”. Faptul că petrecuse câteva timp la Geneva îl expusese bănuielii că avea simpatii pentru protestanți, bănuială pe care o agrava, într-un înțeles și mai rău, lipsa lui regulată de la slujba religioasă ce se făcea, în fiecare duminică, în biserica de la Sorbona, și la care luau parte toți profesorii universității. Cu îndoielile pe care le avea, încă de pe când era călugăr dominican, cu privire la „transsubstanțiatie”, ce alcătuia temelia dogmatică a liturghiei catolice, Giordano Bruno nu putea fi un „practicant” al cultului, cum părea a i se fi pretins. Și fiindcă pasiunile religioase erau foarte aprinse, pe acea vreme, bănuiala ce se ridica împotriva-i ar fi putut să aibă și alte urmări, dacă nu l-ar fi apărat simpatia pe care i-o arăta regele Henric al III-lea. Sub influența mamei sale, Caterina de Medici, acest suveran, care avea și preocupări culturale, încuraja pe învățații și artiștii italieni ce veneau în Franța.

II

La Paris a început Giordano Bruno seria publicațiilor sale. Afară de lucrarea intitulată „Arca lui Noe”, pe care părea a o fi scris la Neapole, în mănăstirea dominicanilor, și care nu ni s-a păstrat, nu dăduse la lumină nimic din ideile sale. La Paris a publicat mai întâi, în 1582, o piesă în cinci acte, care ar fi voit să fie o dramă, dar din care o pornire satirică nestăpânită făcea mai degrabă o comedie. Acest caracter ambiguu al piesei îl recunoștea de altfel autorul în titlul ei, care, în limba italiană,